

C.G. Jung
Maatschappij en individu

13

C.G. Jung

*Maatschappijen
en
individa*

*Overlevingskansen van
de mens*

Lemniscaat Rotterdam

Dit boek verscheen eerder in het Nederlands onder de titel Onze tijd en zijn toekomst. De vertaling van Dr. E. Camering werd voor deze uitgave opnieuw bewerkt.

Derde druk, 1994

Omslag: Ben Aalbers

Vormgeving: Bob Markus

Nederlandse rechten Lemniscat b.v. Rotterdam 1983

ISBN 90 6069 538 0

© Walter Verlag AG, Olten

Oorspronkelijke titel: Gegenwart und Zukunft

Aanhangsel mit: CG Jung Briefe, Bd. III, Walter Verlag.

Olten 1973

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zetwerk: JGS, Rotterdam

Druk: Drukkerij C Haasbeek bv., Alphen aan den Rijn

Bindwerk: Kramer Boekbinders bv, Apeldoorn

Inhoud

1 De bedreiging van het individu in de moderne maatschappij	7
2 De godsdienst als compensering van de massavorming	17
3 De houding van het Westen tegenover de religie	25
4 Het inzicht van het individu in zichzelf	32
5 Wereldbeschouwing en psychologische visie	49
6 Zelfkennis	60
7 De betekenis van zelfkennis	71
Aanhangsel: Brief aan Serrano van 14 september 1960	75

1 De bedreiging van het individu in de moderne maatschappij

'Wat zal de toekomst ons brengen?' is een vraag die de menschen altijd al heeft beziggehouden, maar niet altijd in even sterke mate. De geschiedenis leert (ons) dat de menschen vooral in tijden van fysieke, politieke, economische en geestelijke nood, de blik vol angst en hoop op de toekomst richtten. In deze tijden worden anticipaties, utopieën en apocalyptische visioenen bij hen opgeroepen. Denk bijvoorbeeld maar eens aan het tijdperk van de Romeinse keizers, aan het begin van het christelijke tijdperk met zijn verwachtingen van het duizendjarige godstrijk of aan de veranderingen van de westerse geest, die het eind van het eerste christelijke millennium begeleidden. Wij leven op het ogenblik zogezegd aan de vooravond van het einde van het tweede millennium, in een tijd die ons apocalyptische beelden van een wereldomvallende vernietiging suggereert. Waar heeft die scheuring ons te zeggen, die zo duidelijk door het 'ijzeren gordijn' voorgesteld wordt en die de mensheid in tweeën deelt? 'Wat zal er met onze cultuur, met ons mens-zijn in het algemeen gebeuren, wanneer de waterstofbommen beginnen te ontploffen of de geestelijke en morele duisternis van het staats-absolutisme zich over Europa zou uitbreiden?'

Wij hebben geen enkele reden om deze bedreiging luchtig op te nemen. Overal in de westerse wereld zijn namelijk reeds die subversieve mindereheden aanwezig, die de brandfakkels gereedhouden. Deze genieën zelfs de bescherming van ons rechtsgevoel en onze humaniteit, zodat alleen maar het kritische verstand van een bepaalde oordeelkundige en geestelijk stabiele laag van de bevolking de verspreiding van hun ideeën in de weg staat. Men mag de dikte van deze laag niet overschatten. Enerzijds vertoont zij van land tot land verschillen, al naar het nationale temperament. Anderzijds is zij ook regionaal van de algemene opvoeding en ontwikkeling afhankelijk, terwijl zij bovendien ook nog onderworpen is aan de invloed van factoren die een acute stoting in het politieke en sociale leven veroorzaken. Volgens een optimistische schatting, die op de ervaringen bij de volksschommelingen berust, zou de hoogste

grens ongeveer bij zestig procent van de kiezers liggen. Toch is ook een wat pessimistischer opvatting niet ongebetrevaardigd, want de gave van de rede en van het kritische overleg is niet een onder alle omstandigheden aanwezige eigenschap van de mens, en ook daar, waar zij aanwezig is, blijkt zij vaak aan schommelingen onderhevig en onbescendig te zijn. Deze schommelingen zijn in de regel seriet, naarmate de politieke groeperingen groter zijn. De massa drukt het bij de enkeling nog mogelijke inzicht en overleg dood. Daarom gaat deze massa, mocht de rechtsstaat aan een aanval van zwakte te gronde gaan, automatisch die weg op, die naar een doctirinaire en autoritaire tirannie leidt.

Redelijk argumenteren is alleen maar mogelijk en hoopvol, zolang de met een bepaalde situatie verbonden emotionaaliteit een bepaalde kritieke graad niet overschrijft. Wanneer de affectieve temperatuur echter boven dit niveau komt, is het voor de rede en het verstand niet langer mogelijk hun invloed te doen gelden. Hun plaats wordt ingenomen door de slogan en door grillige illusies, dat wil zeggen door een toestand van collectieve bezetenheid, die zich hoe langer hoe meer tot een psychische epidemie ontwikkelt. In deze toestand doen dan die elementen van de bevolking zich gelden, die onder de heerschappij van het verstand als sociale bevolkingsgroep een bestaan leiden dat alleen maar wordt geduld. Dergelijke individuen zijn zeker geen zeldzame curiosa die men alleen maar in gevangnissen en krankzinnigengesichten ontmoet. Op iedere manifeste geesteszieke komen naar mijn schatting minstens tien latentie gevallen voor, die weliswaar in zeer veel gevallen niet acuut worden, maar wier opvattingen en gebaren, ondanks alle schijnbare normaliteit, toch onder onbewuste en ziekelijke invloeden staan. Er bestaat echter – om begrijpelijke redenen – geen medische statistiek die inslchtingen over de frequentie van de latentie psychosen verschaft. Maar zelfs al zou het aantal hiervan mindet dan het tienvoudige van de manifeste geesteszieken en crimineelen bedragen, dan is de bijzondere gevaarlijkheid van dergelijke personen zo groot, dat de betekenis van hun procentueel relatief geringe aandeel in de totale bevolking hierregen wegvalt. Hun geestesstoestand komt namelijk overeen met die van een collectief gémotioneerdé bevolkingsgroep, die door affectieve vooroordelen en wensfantasieën beheerst wordt. In zo'n milieu zijn zij de aange-

pasten, die zich dienovereenkomstig hierin thuisvoelen. Zij kennen uit eigen ervaring de taal van dergelijke toestanden en kunnen hiermee omgaan. Hun hersenschijnachtige ideeën, die door fanatieke resistenten gedragen worden, appelleren aan de collectieve redeloosheid en vinden daarin een vruchtbare grond. Want zij geven uiting aan al die moeiten en resistenten die bij meer normale mensen onder het dek van rede en inzicht slummen. Daarom zijn zij, ondanks het feit dat hun aantal in vergelijking met de totale bevolking gering is, als infectiebron zeer gevaarlijk, juist omdat de zogenaamd normale mens slechts over een zeer geringe zelfkennis beschikt.

In de regel verwaart men 'zelfkennis' met de kennis van de bewuste ik-persoonlijkheid. Lang niet iedereen beschikt over een ik-bewustzijn. Als men echter een ik-bewustzijn bezit, gelooft men dat het vanzelfsprekend is dat men zichzelf kent. Het ik kent echter alleen maar zijn eigen inhouden, maar niet het onbewuste en de inhouden daarvan. De mens meer zijn zelfkennis aan dergene, wat zijn sociale milieu in doornsee over zichzelf weet, maar niet aan het werkelijke psychische feit, dat meestal voor het grootste gedeelte voor hem verborgen is. De psyche gedraagt zich in dit opzicht op precies dezelfde manier als het lichaam met zijn fysiologische en anatomische structuur, waarvan de leek meestal ook heel weinig af weet. Hoewel hij erin en ermee leeft, is het grootste gedeelte hiervan hem onbekend. Er is zelfs een speciale wetenschappelijke kennis voor nodig om althans dat wat men ervan kan weten, tot het bewustzijn te laten doordringen, om nog maar helemaal niet te spreken over dergene wat ook bestaat, maar wat men nog niet kennen kan.

Dat wat men gewoonlijk 'zelfkennis' noemt, is dus een meestal van sociale factoren afhankelijk, beperkte kennis betreffende dergene wat zich in de menselijke psyche afspeelt. Hierbij treft men aan de ene kant alijd weet het vooroordeel aan dat zoiets 'bij ons' of 'in onze familie', 'in onze naaste omgeving of in ons verdere milieu niet voorkomt. Aan de andere kant ontmoet men even vaak illusoire veronderstellingen over vermeend aanwezige eigenschappen, die alleen maar tot doel hebben hiermee de werkelijke stand van zaken te maskeren.

Nu is het juist dit uitgebreide gebied van de onbewustheid dat

niet door de kritiek en de controle van het bewustzijn wordt bereikt, en waarin wij zonder enige bescherming voor alle mogelijke invloeden en psychische infecties openstaan. Evenals tegen alle andere gevaren, kunnen wij ons ook alleen maar tegen de psychische infectie beschermen wanneer wij ons ervan bewust zijn wat ons aanvalt en hoe, waar en wanneer dit gebeurt. Omdat het er nu bij de zelfkennis om gaat, dat men met een individueel feit bekend is, biedt een theorie juist in dit opzicht maar zeer weinig hulp. Want hoe meer een dergelijke theorie aanspraak op algemene geldigheid maakt, des te minder is zij in staat om de individuele situatie recht te doen wedererven. Een op ervaring gebaseerde theorie moet noodzakelijk statistisch zijn. Dit wil zeggen, dat zij een ideaal gemiddelde formuleert. Hierdoor worden alle uitzonderingen naar boven en naar beneden uitgewist en door een abstract gemiddelde vervangen. Deze gemiddelde waarde geldt wel, maar hoeft als zodanig in werkelijkheid niet eens voor te komen. Desondanks figureert zij in de theorie als een onaanrechtbaar fundamenteel feit. De uitzonderingen zowel in de ene als in de andere richting, die even feitelijk zijn, vertonen zich in het eindresultaat helemaal niet, omdat zij elkaar opheffen. Wanneer ik bijvoorbeeld in een grondlaag het gewicht van iedere steen bepaal en een gemiddelde waarde van 145 gram krijg, zegt dit zeer weinig over de werkelijke hoedanigheid van deze grondlaag. Wie op grond van deze verklaring zou menen dat hij er als het ware bij de eerste greep een steen van 145 gram zou kunnen uithalen, zou zich ernstig kunnen vergissen. Het zou hem zelfs kunnen overkomen dat hij niet één enkele steen kon vinden die precies 145 gram weegt, al bleef hij nog zo lang zoeken.

De statistische methode geeft ons weliswaar het ideale gemiddelde van de feiten, maar zij geeft geen beeld van de empirische werkelijkheid hiervan. Zij geeft weliswaar een onaanrechtbaar aspect van de werkelijkheid weer, maar kan de werkelijke waarheid zo sterk vervalsen, dat wij op een dwaalweg gebracht worden. De werkelijke feiten worden door hun individualiteit gekenmerkt. Met een zekere overdrijving zou men kunnen zeggen dat het werkelijk beeld zogezegd op de uitzonderingen op de regel berust, en dat de absolute werkelijkheid daarom overwegend het karakter van de onregelmatigheid bezit.

Deze overwegingen moet men zich voor de geest roepen als er sprake is van een theorie die als leidraad voor de zelfkennis moet dienen. Er besaar geen zelfkennis volgens theoretische premissen en die kan ook niet besaan, omdat het object van de kennis een individu, dus een relatieve uitzondering en onregelmatigheid is. Daarom besaar datgene, wat het individu kenmerkt, niet uit het algemene en regelmatig voorkomende, maar veelter uit datgene, wat slechts éénmaal voorkomt. Het individu kan niet als een zichzelf steeds weer herhalende eenheid beschouwd worden, maar men moet het als een unieke bijzonderheid zien, die noch met iets anders vergeleken, noch hetkend kan worden. De mens kan niet alleen, maar móet ook als statistische eenheid beschreven worden, anders zou men hetemaal niets over hem kunnen zeggen. Hiervoor moet men hem beschouwen als een eenheid die met anderen vergeleken kan worden. Daaruit ontstaat een antropologie die algemene geldigheid bezit, respectievelijk een psychologie met een gemiddeld, abstract beeld van de mens. Hierbij heeft die beeld echter alle individuele en speciale trekken ingeboet. Het zijn echter juist deze laatste kenmerken, die voor het begrijpen van de mens het allerbelangrijkste zijn. Indien ik dan ook een individueel mens wil begrijpen, moet ik alle wetenschappelijke kennis over de gemiddelde mens terzijde kunnen leggen en van iedere theorie afzien om voor mijzelf een nieuwe en onbevooroordeelde probleemstelling mogelijk te maken. De opgave om een mens te begrijpen, kan ik slechts vervullen wanneer ik hierbij uitga van een geestelijke inselving, die geheel vrij is van alle vooroordelen. Mensenkennis daarentegen vereist dat men over de mens in het algemeen alles weet wat maar mogelijk is.

Of het nu om het begrijpen van een individu waarmee ik geconfronteerd word, of om zelfkennis gaat; in beide gevallen moet ik alre theoretische vooronderstellingen achter mij lazen. Hierbij moet ik mij er dan van bewust zijn, dat ik eventueel over de wetenschappelijke kennis heenstap. Maar met het oog op het feit dat deze laatste niet alleen een algemene waardering geniet, maar door de moderne mens zelfs als de enige geestelijke autoriteit beschouwd wordt, eist het begrijpen van het individu zelfs dat, wat wij als het ware 'de euveldaad van een majesteitsschennis' zouden kunnen noemen, namelijk het niet acht slaan op het wetenschappelijke in-

zicht. Wanneer men hiervan afstand doet, betekent dit een offer dat men niet als heel licht mag opvatten. Immers, de wetenschappelijke instelling kan zich niet zomaar van het bewustzijn van haar verantwoordelijkheid ontdoen. En wanneer de betreffende psycholoog dan ook nog een arts is die zijn patiënt niet alleen wetenschappelijk wil tangschikken, maar hem ook nog op menselijke wijze wil begrijpen, dan kan hij onder bepaalde omstandigheden door een tegen elkaar indruisen van zijn plichten bedreigd worden, doordat beide instellingen, namelijk het inzicht enerzijds en het begrijpen anderzijds, tegenover elkaar staan en elkaar uitsluiten. Dit conflict kan niet opgelost worden doordat men óf aan het ene óf aan het andere toegeeft. De oplossing kan alleen maar gevonden worden door een denkwijze die zich in beide richtingen kan bewegen, dat wil zeggen dat men het ene doet en het andere niet laat.

Gezien het feit dat wat voor de kennis de principiële waarde vertegenwoordigt, voor het begrijpen het specifiek waardeloze is, dreigt hieruit een oordeel voort te vloeien, dat een paradox is. Men moet begrijpen dat het individu enerzijds voor het wetenschappelijke oordeel niets anders dan een zich in het oneindige herhalende eenheid berekent, die daarom evengoed abstract door een letter wetgegeven zou kunnen worden. Aan de andere kant is ditzelfde individu voor het begrijpen juist het voornaamste en uitsluitend werkelijke object van het onderzoek, met verwaarloozing van alle wetmatigheden en regelmatigheden, die de wetenschap zo na aan het hart liggen. Deze tegenspraak zou in de eerste plaats voor de arts wel eens een probleem kunnen worden. Aan de ene kant is hij met de statistische waarheden van zijn natuurwetenschappelijke opleiding toegerust en aan de andere kant wordt hij geconfronteerd met de taak een zieke te behandelen, die, vooral bij een psychische zieke, een individueel begrip nodig heeft. Hoe schematisch de behandeling te werk gaat, des te meer zal zij weerstanden bij de patiënt oproepen en des te problematischer wordt de genezing. Daarom merkt de psychotherapeut dat hij tegen wil en dank gedwongen is de individualiteit van de patiënt als essentieel feit in aanmerking te nemen en de methode van zijn behandeling hiernaar te richten. Dit inzicht, namelijk dat de taak van de arts in het behandelen van een ziek mens bestaat en niet in de behandeling van een abstracte zieke die een of ander willekeurig iemand zou

kunnen hebben, wordt tegenwoordig algemeen door de medische wetenschap aanvaard.

Datgene wat ik hier aan de hand van het voorbeeld van de medische wetenschap heb toegelicht, is alleen maar een speciaal voorbeeld van het algemene opvoedings- en opleidingsprobleem. Een opleiding die in principe natuurwetenschappelijk is, is voorname-lijk op statistische waarheden en op abstracte inzichten gebaseerd. Hierdoor ontstaat dus een niet realistische, rationele wereldbeschouwing, waarin het individuele geval geen rol speelt, omdat het zuiver en alleen een randfenomeen is. Als irrationeel gegeven is het individu echter de eigenlijke drager van de werkelijkheid; het individu is de concrete mens, in tegenstelling tot de niet werkelijke ideale, respectievelijk normale mens, op wie de wetenschappelijke verklaringen betrekking hebben. Hierbij komt nog dat vooral de natuurwetenschappen er naar streven de resultaten van hun onderzoek zó weer te geven, alsof zij zonder de tussenkomst van de mens tot stand gekomen zouden zijn. Dit wil zeggen, dat de noodzakelijke medewerking van de psyche onzichtbaar blijft. (Een uitzondering op deze regel vormt de moderne fysica met het inzicht dat het waargenomen niet onafhankelijk is van de waarnemer.) De natuurwetenschappen schenken de mens dus ook in dit opzicht een wereldbeeld dat de indruk wekt alsof de werkelijke menselijke psyche hierbuiten staat, dit in tegenstelling tot de menswetenschappen.

Onder de invloed van de natuurwetenschappelijke premisse ondertgaat niet alleen de psyche, maar ook de individuele mens en zelfs het individuele gebeuren in het algemeen een nivellering en worden al deze factoren onbetrekbaar gemaakt. Hierdoor wordt het beeld van de werkelijkheid tot een doorsnee-idee vervoemd. Men mag de psychologische uitwerking van het statistische wereldbeeld niet onderschatten. Het verdingt het individuele ten gunste van anonieme eenheden, die zich in massagroepingen openhouden. Hiermee nemen dan de namen van organisaties de plaats van het concrete individu in, en de hoogste plaats wordt door het abstracte begrip van de staat als principe van de politieke realiteit ingenomen. Hiermee wordt onvermijdelijk de morele verantwoordelijkheid van het individu door politiek van de staat vervangen. In de plaats van de morele en geestelijke differentiatie van het indivi-

du komen de volkswelvaart en de verhoging van de levensstandaard. Het doel en de zin van het individuele leven (dat immers het enige werkelijke leven is!) bestaat niet meer in de individuele ontwikkeling, maar in het openbaar belang, dat de mens van buitenaf wordt opgedrongen, namelijk in het doorvoeren van een abstract begrip. Dit begrip bezit de tendens om tenslotte al het leven aan zich te trekken. De morele beslissing en de eigen levenswijze worden het individu hoe langer hoe meer ontnomen, en in de plaats daarvan wordt het als sociale eenheid bestuurd, gevoed, gekleed, ontwikkeld, in hieraan beantwoordende woningseenheden ondergebracht en vermaakt. De ideale maatsaf hiervoor wordt door het welzijn en de tevredenheid van de massa aangegeven. De bestuurders zijn op hun beurt weer met zulke sociale eenheden als de bestuurden en zij onderscheiden zich alleen maar van hen door het feit dat zij gespecialiseerde vertegenwoordigers van de staatsleer zijn. Deze staatsleer heeft geen oordelingsbevoegdte persoonlijkheden nodig, maar uitsluitend specialisten, die buiten hun vak niet bruikbaar zijn. Het openbaar belang beslist wat men moet leren en wat men moet bestuderen.

De hoogste regeringsfuncties, die alle macht in zich verenigen, besturen weer op hun beurt en in naam van het openbaar belang de schijnbaar almachtige staatsleer. Ieder die door keuze of door willekeur in deze functies belandt, heeft geen dwingende instansie meer boven zich, want hij is het staatsbelang zelf en kan binnen de gegeven mogelijkheden naar eigen goeddunken handelen. Hij kan met Lodewijk XIV zeggen: 'L'état, c'est moi'. Hij is het enige individu of althans één van de weinige individuen die van hun individualiteit zouden kunnen gebruikmaken, wannéér zij zichzelf tenminste nog los van de staatsleer konden zien. Het is echter veel waarschijnlijker dat zij de slaven van hun eigen fictie zijn. Een dergelijke eenzijdigheid wordt echter psychologisch steeds door subversieve tendensen gecompenseerd. Slavernij en opstandigheid zijn correlaten die niet van elkaar gescheiden kunnen worden. Daarom doordringen jaloezie om de macht en een steeds toenemend wantrouwen de gehele organisatie van boven tot beneden. Bovendien produceren een massa, als compensatie voor haar chaotische vormloosheid, automatisch haar 'leider', die om zo te zeggen onvermijdelijk aan de inflatie van zijn ik-bewustzijn ten offer valt.

De geschiedenis levert ons hiervoor talrijke bewijzen.

Een dergelijke ontwikkeling wordt logisch onvermijdelijk vanaf dat ogenblik, waarop het individu tot massamens en hiertoe tevens obsoleet wordt. Afgezien van de agglomeratie van grote mensmassa's, waarin het individu toch al verdwijnt, is het natuurwetenschappelijke rationalisme dat het individuele leven van zijn grondslagen en daarmee van zijn waardigheid berooft, één van de voornaamste factoren van de massaworming. Als sociale eenheid heeft de mens immers zijn individualiteit verloren en is hij een abstract nummer in de statistiek van een organisatie geworden. Hij kan alleen nog maar de rol van een uiters kleine eenheid spelen, een eenheid die met een andere eenheid verwisseld kan worden. Van buitenaf en rationeel beschouwd is dit ook zo, en vanuit dit standpunt wordt het gewoonweg belachelijk om nog over de waarde of de betekenis van het individu te spreken. Men kan zich zelfs nauwelijks meer voorsellen hoe men er ooit toe gekomen is een waardigheid toe te kennen aan het individuele menselijke leven, terwijl de waarheid van het tegendeel toch zo duidelijk voor de hand ligt.

Vanuit dit standpunt bezien is de betekenis van het individu werkelijk uiters gering, en ieder die iets anders zou willen beweren, zou in de grootste verlegenheid komen als hij hiervoor argumenten zou moeten geven. Dat hij het gevoel heeft dat hijzelf of zijn familie of gewaardeerde kennissen uit zijn verdere omgeving belangrijk zijn, zou hem alleen maar over de enigszins komische subjectiviteit van zijn gevoelens kunnen inlichten. Want wat betekent zo'n klein aantal mensen eigenlijk in vergelijking met tienduizend of honderdduizend of zelfs een miljoen? Dit betintert mij aan het argument van een in gepeins verzonken vriend, met wie ik mij eens in een volksmenigte bevond die uit tienduizenden mensen bestond. Hij zei ploeseling tegen mij: 'Dat is eigenlijk het meest overtuigende bewijs tegen het geloof in de onsterfelijkheid van de mens: die willen nu allemaal onsterfelijk zijn!'

Hoe groter de menigte is, des te 'nietswaardiger' is de enkeling. Wanneer de enkeling echter door het overweldigende gevoel van zijn nietigheid en fatiliteit de zin van zijn leven verliest, een zin die immers veel meer omvat dan wat alleen maar door het begrip van de algemene welvaart en de hogere levensstandaard weergegeven

wordt, dan bevindt hij zich reeds op de weg naar de staatslavernij en is hij zonder het zelf te willen of te weten de vootloper hiervan geworden. Wie alleen maar naar buiten en naar grote getallen kijkt, bezit niets waarmee hij zich tegen de getuigenis van zijn zintuigen en tegen zijn verstand zou kunnen verdedigen. Dat is nu echter juist datgene, wat iedereen doet. Men wordt door statistische waarheden en grote getallen gefascineerd en overweldigd, en men wordt dagelijks ingelicht over de onbeduidendheid en de onmacht van de individuele mens, die geen massa-organisatie vertegenwoordigt en verpersoonlijkt. Omgekeerd wordt schijnbaar iedere enkeling, die van verre zichtbaar het wereldtoneel betreedt en wiens stem in de verre omtrek gehoord wordt, voor het niet-kritisch ingestelde publiek door de openbare mening gedragen en eigenlijk om deze reden óf aanvaard, óf bestriden. Omdat de massageschiede hierbij meestal de overhand heeft, kan men nooit duidelijk zien of het zijn eigen en door hem persoonlijk verantwoordte daad is, of dat hij slechts als megalfoon voor een collectieve mening fungeert.

Wanneer de onzekerheid van het individuele oordel zich langzamerhand uitbreidt en als gevolg hiervan de verantwoording zoveel mogelijk gecollectiviseerd, dat wil zeggen van de enkeling afgenomen en aan een corporatie toegewezen wordt, is dat onder deze omsomandigheden maar al te begrijpelijk. Op deze wijze wordt het individu hoe langer hoe meer een functie van de maatschappij. Deze laatste neemt nu op haar beurt weer de functie van de werkelijke drager van het leven op zich, hoewel zij toch evenals de staat in wezen niets anders dan een idee is. Beiden worden gelypostaseerd, dat wil zeggen tot iets zelfstandigs gemaakt. Hierdoor verandert de staat in een quasi-levende persoonlijkheid, waarvan alles verwacht wordt. In werkelijkheid stelt hij echter alleen maar een camouflage van die personen voor, die weten hoe zij er mee moeten manipuleren. Hierdoor glijdt de oorspronkelijke constitutionele rechtsstaat af naar de situatie van een primitieve gemeenschapsvorm, namelijk naar het communisme van een primitieve stam, die aan de autoocratie van een stamhoofd of van een oligarchie onderworpen is.

2 De godsdienst als compensering van de massaworming

Om de fictie van de staat als enige machthebber, dat wil zeggen van de eigenmachtigheid van de hoofden die de staat manipuleren, van iedere heilzame beperking te bevrijden, streven alle sociaal-politieke bemoeiingen die deze nicting op het oog hebben emaar de godsdiensten het gras voor de voeten weg te maaien. Om het individu in een functie van de staat te veranderen, moet hem iedere andere gebondenheid of afhankelijkheid onnomen worden. Religie betekent echter afhankelijkheid van en onderwerping aan irrationele gegevens, die niet direct op sociale en fysieke voorwaarden betrekking hebben, maar veelter op de psychische instelling van het individu.

Men kan echter alleen maar een houding tegenover de uiterlijke voorwaarden van het bestaan hebben, als er een standpunt aanwezig is dat hiebtuiten staat. De religies geven deze basis, of maken er aanspraak op dat zij hem geven en dat zij op deze manier het individu het mogelijk maken zich een oordeel te vormen en een vrije beslissing te nemen. Zij maken een voortboud tegenover de concrete en onvermijdelijke drang van de uiterlijke gebeurtenissen mogelijk; een drang waar iedereen aan overgeleverd is die slechts in de uiterlijke wereld leeft en geen andere grond dan de straaissen onder zijn voeten heeft. Indien de statistische werkelijkheid de enige werkelijkheid is die bestaat, dan heeft ook slechts zij de autoriteit in handen. Dan bestaat er ook slechts één voorwaarde, en omdat er geen andere voorwaarde bestaat die tegenover haar staat, zijn ook het oordeel en de vrije beslissing niet alleen overboudig, maar ook onmogelijk. Dan is het individu automatisch een functie van de statistiek, en hiermee een functie van de staat of hoe men het abstracte ordeningsprincipe ook mag noemen.

De godsdiensten predikten echter een andere autoriteit, die het tegengestelde van de autoriteit van de 'wereld' is. Het is de leet dat de mens van God afhankelijk is; een leet die even hoge eisen stelt als de wereld. Het kan zelfs voorkomen dat de mens door de absoluteitheid van deze eis sterk van de wereld verwreemdt, zoals hij ver-

loren gaat wanneer hij aan de collectieve mentaliteit ten offer valt. In het eerste geval kan hij zijn oordeel en zijn vrije beslissing even sterk inboeten als in het laatste geval. Dit doel streven de religies kennelijk na, wanneer ze zich tenminste niet in een compromis met de staat schikken. Daarom geef ik er in het laatste geval de voorkeur aan om – in overeenstemming met het taalgebruik – over ‘confessie’ te spreken in plaats van over ‘religie’. De confessie belijdt een bepaalde collectieve overtuiging, terwijl het woord ‘religie’ een subjectieve verhouding tot bepaalde metafysische, dat wil zeggen buitenwereldlijke factoren tot uitdrukking brengt. De confessie is voornamelijk een tot het milieu gericht belijdenis en daarom een tot deze wereld behorende aangelegenheid. De zin en het doel van de religie daarentegen bestaat uit de verhouding van het individu tot God (christendom, jodendom, islam) of tot het pad van de verlossing (boeddhisme). Van dit oorspronkelijke en fundamentele feit stammten de verschillende ethische systemen en opvattingen af. Deze zouden zonder de individuele verantwoordelijkheid tegenover God slechts een conventionele moraal betekenen.

Dienovereenkomstig hebben de confessies als compromissen met de werkelijkheid van de wereld zich genoodzaakt gezien hun opvattingen, leerstellingen en gebruiken steeds meer te codificeren. Hierdoor zijn zij zo vervlakt, dat hun eigenlijke religieuze essentie, namelijk de levende verhouding tot het buitenwereldlijke punt waarop zij betrekking hebben, en het directe zich rekenschap geven, op de achtergrond kwam. Het confessionele standpunt meet de waarde en de betekenis van de persoonlijke religieuze verhouding met de maatstaf van de traditionele leer, en daar waar dit minder sterk het geval is (zoals in het protestantisme), wordt, wanneer iemand zich op een directe wijsbeslissing van God zou willen beroepen, op zijn minst over pietisme, sektarisme, dweepzucht en dergelijke gesproken. De confessie valt met de staatskerk samen, of vormt althans een openbare instelling, waartoe niet alleen de werkelijk gelovigen, maar ook een groot aantal mensen die men niet anders dan religieus indifferent kan noemen, om zo te zeggen uit gewoonte behoren. Hier ziet men zeer duidelijk het verschil tussen confessie en religie.

Daarom is het feit dat iemand tot een confessie behoort, niet altijd een religieuze aangelegenheid. Het kan welter een sociale

zaak zijn. Voor zover dit het geval is, draagt de confessie niets bij tot het ontstaan van het individu. Dit laatste hangt uitsluitend af van de verhouding van het individu tot een buitenwereldlijke instantie. Het criterium bestaat hiertbij niet in het werkvrijijk uitspreken van de een of andere geloofsbelijdenis; maar in het psychologische feit dat het leven van het individu niet alleen door het ik en de meningen van dit ik of door sociale determinanten wordt bepaald, maar eveneens en wel in even sterke mate door een transcendente autoriteit. De autonomie en de vrijheid van het individu onstaat niet door ethische selfgeets, hoe hoog deze ook mogen zijn, noch door beljdenissen, hoe orthodox ook, maar slechts door het empirische bewustzijn, dat wil zeggen door de absoluut zekere ervaring dat er een zeer persoonlijke en wederkerige verhouding tussen de mens en een buitenwereldlijke instantie bestaat, een instantie die tegen de 'wereld en haar verstand' opweegt.

Deze formulering zal noch diegene die het gevoel heeft een massa-eenheid te zijn, noch de aanhanger van een collectief geloof plezier doen. Voor de eerste beteekent het algemeen belang het hoogste principe van het denken en het handelen. Zijn woordlicting is immers op dit doel gericht en staat dienovereenkomstig aan het individu slechts bestaansrecht toe, voor zover dit een functie van de staat is. De laatste daarentegen kent wel aan de staat het recht toe om een morele en werkelijke eis te stellen, maar spreekt de overtuiging uit dat niet alleen de mens, maar ook de boven hem staande staat aan de heerschappij van God onderworpen is, en dat in die gevallen waarin twijfel bestaat, de hoogste beslissing aan God en niet aan het algemeen belang toekomt. Daar ik mij niet gerechtigd voel een metafysisch oordeel uit te spreken, moet ik in het midden laten of de 'wereld', dus de uiterlijke wereld van de mens en hiernede de natuur in het algemeen, een tegenstelling tot God vormt of niet. Ik kan er alleen maar op wijzen dat de psychologische tegenstelling tussen de beide gebieden van de ervaring niet alleen al in het *Nieuwe Testament* bekrachtigd wordt, maar dat ook in onze tijd de negatieve houding van de dictatuursstaten tegenover de religie en van de kerken tegenover het atheïsme en het materialisme zeer duidelijk hiervan getuigen.

Zoals de mens als sociaal wezen op den duur niet kan leven wanneer hij niet met de maatschappij is verbonden, zo vindt het indivi-

du zijn werkelijke recht van bestaan en zowel zijn geestelijke als zijn zedelijke autonomie nergens anders dan in een buitenwereldlijk principe, dat de overmachige invloed van de uiterlijke factoren kan relativeren. Het individu, dat niet in God verankerd is, kan op grond van zijn persoonlijke meningen geen weersstand bieden aan de fysieke en morele macht van de wereld. De mens heeft hiervoor de evidentie van zijn innerlijke transcendentie ervaring nodig. Slechts deze ervaring kan hem voor het anders onvermijdelijke afglijden naar de massa behoeden. Het zuiver intellectuele of ook het morele inzicht in het dommer worden van de massamens en in diens zedelijke onverantwoordelijkheid betrekken ongelukkig genoeg slechts een aarzeling op de weg naar de atomisering van het individu, omdat dit inzicht alleen maar een negatieve constatering bevat. Deze inzichten missen namelijk de kracht van de religieuze overtuiging, daar zij alleen maar versandig zijn. Tegenover het versand van de burger bezit de dictatuursaat het voordeel dat hij te zamen met het individu ook diens religieuze krachten heeft opgeslokt. De staat heeft de plaats van God ingenomen en wanneer men het van deze kant beschouwt, zijn de socialistische dictaturen dan ook religies en de staatslavennij is een soort godsdienst. Een dergelijk verleggen en vervalsen van de religieuze functie kan echter niet plaatsvinden zonder hierbij op de achtergrond gevoelens van twijfel op te roepen. Om een conflict met de heersende tendens tot massavorming te vermijden, wordt deze twijfel echter dadelijk onderdrukt. Daaruit resulteert, zoals altijd, een oretompenante, namelijk het *fanatisme*, dat nu op zijn beurt weet het sterkste instrument voor het onderdrukken en uitroeien van iedere oppositie wordt. De vrije meningsvorming wordt verstikt en de zedelijke beslissing wordt bruta neergelagen, waarbij het doel de middelen heiligt, zelfs de mees verwerpelijke. Het openbaar belang wordt geloofsbelijdenis; de leider, respectievelijk de staatsbestuurder, wordt een halfgod die boven goed en kwaad verheven is, en de belijders worden helden, martelaren, apostelen en zendingen. Er bestaat slechts één waarheid en daarbuiten geen enkele andere. Zij is onaantastbaar en boven iedere kritiek verheven. Wie verder nog iets anders denkt, is een ketter, die volgens befaamde voorbeelden door allerlei onaangenaamheden wordt bedreigd. Slechts hij die de staatsmacht in handen heeft, kan ook de staatsleer

op authentieke wijze interpreteren en doet dat ook, zoals het hem zelf past.

Wanneer het individu door de massaworming een sociale eenheid nummer 20 en zoveel wordt, en de staat het hoogste principe wordt, is de logische consequentie hiervan alleen maar, dat ook de religieuze functie van de mens in deze maastroom wordt meegesleurd. De godsdienst als zogvaldig leffen op en rekening houden met bepaalde onzichtbare en oncontroleerbare factoren is een *instinctieve houding*, die kenmerkend is voor de mens. De manifestaties hiervan kunnen door de hele geschiedenis van de geest gevolgd worden. Haar strekking bestaat blijikbaar uit het behoud van het psychisch evenwicht, want de natuurlijke mens besefte op even natuurlijke wijze dat de functie van zijn bewustzijn te allen tijde door oncontroleerbare factoren doorkruist kan worden, factoren die zowel van buitenaaf als van binnenuit kunnen komen. Daarom heeft hij er van oudsher op gelet dat iedere beslissing waarvan de gevolgen op enigerlei wijze belangrijk kunnen zijn, door hietaan beantwoordende maatregelen van religieuze aard beschermd werd. Men brengt oftens aan onzichtbare machten, spreekt zegenpspreuken uit die de boze geesten bezweten, en voltrekt andere wijzende handelingen. Overal en altijd bestonden er inwijdingsteden die door onpsychologische rationalisten magisch en bijgelovig genoemd en derhalve bestreden worden. De magie is in de eerste plaats een psychologisch effect, waarvan men de betekenis niet mag onderschatten. Het uitvoeren van een 'magische' handeling geeft de mens een gevoel van zekerheid, dat bevorderlijk is voor het uitvoeren van de beslissing. De beslissing heeft deze verzekering nodig, want er is altijd een bepaalde eenzijdigheid mee verbonden. Daarom heeft men ook terecht het gevoel dat zij aan gewaren blootgesteld is. Zelfs een dictator ziet zich genoopt om zijn staatkundige handelingen niet alleen met bedreigingen gepaard te laten gaan, maar tevens luidruchtige feestelijkheden te onscneren. Masmuziek, vaandels, spandoeken, parades en massabijeenkomsten verschillen in geen enkel opzicht van processies, kanooschoten en vuurwerk om de demonen te verdrijven. Alleen wordt door de suggestieve demonstratie van de macht van de staat een collectief gevoel van veiligheid opgeroepen, dat het individu echter, in tegenstelling tot de religieuze voorstellingen, geen enkele

becherming tegen zijn innerlijke demonie verleent. Daarom zal dit individu zich nog meer aan de macht van de saar, dat wil zeggen aan de massa, vastklampen en zich op deze wijze ook nog psychisch overgeven, terwijl het social ook reeds van zijn macht is beroofd. Evenals de kerken eist ook de saar enthousiasme, opoffering en liefde, en waar de religies de Verze Gods eisen of als premisse hebben, daar zorgt de dictatuurstaar wel voor de nodige terreur.

Wanneer de rationalist zijn aantal voornamelijk op de door de traditie beweerde wonderbaarlijke werking van de rite richt, slaat hij in werkelijkheid de plank volkomen mis. Het voornamste, de psychologische invloed, wordt over het hoofd gezien, hoewel beide partijen zich van deze invloed bedienen, zij het ook voor tegenovergestelde doeleinden. Een dergelijke situatie bestaat ook ten opzichte van de voorstellingen van het doel: de religieuze voorstelling, namelijk de verlossing van het kwade, de verzoening met God en de beloning in het hiernamaals, veranderen in beloften die op deze wereld betrekking hebben: een rechnervaardige verdeling van de materiele goederen, de algemene welstand in de toekomst en de verkorting van de werktijd. Het feit dat de vervulling van deze laatste beloften nog even onzichtbaar is als het paradijs, betekent alleen maar nog een analogie erbij. Dit beweist dat de massa een buitenwereldlijk doel van de bestemming van de mens genuld heeft tegen een uitsluitend op deze wereld gericht geloof, een geloof dat de mensheid met dezelfde religieuze vurigheid en absolute laaiheid aangeprezen wordt, als de confessies in tegengestelde richting met hân geloof ook zo graag doen.

Om niet onnodig in herhaling te vervallen, wil ik hier niet nog eens alle parallellen tussen het geloof in een andere wereld en het geloof in deze wereld opsommen. Ik zou er echter nog eens de nadruk op willen leggen dat men een natuurlijke en van oudsher bestaande functie als de religieuze niet door rationalistische en door zucht naar 'verlichting' gedreven kritiek uit de weg kan ruimen. Men kan op deze wijze de inhoud van de confessionele leerstellingen wel als onmogelijk voorstellen en ze belachelijk maken, maar dergelijke methoden slaan de plank mis en treffen de religieuze functie, die de grondslag van de religie is, niet. De religie, dat wil zeggen het zeer nauwkeurig rekening houden met de irrationele factoren van de ziel en van het individuele noodlot, komt -

in de meest onaangename misvorming – weer in de vergoddelijking van de staat en de dictator te voorschijn: De Romeinen zeiden reeds: Je kunt de natuur niet de meswerk verdriven, zij zal altijd weer terugkeren. De leiders en dictators probeeren vanuit een juiste waardering van deze stand van zaken het al te duidelijke parallelisme met de vergoddelijking van de Romeinse keizers te verdoezelen en hun werkelijke almacht achter de fictie van de staat te verborgen. Hiermee is echter niets essentieels veranderd.

Zoals ik hierboven reeds gezegd heb, heeft de dictatuurstaat het individu niet alleen rechteloos gemaakt, maar hem bovendien de grond onder de voeten ontnomen, doordat hij hem betoofd heeft van de metafysische moivering van zijn bestaan. Dargene waar het nu op aankomt, is niet meer de zedelijke beslissing van de individuele mens, maar slechts de blinde beweging van de mistidee massa, en de leugen is het wezenlijke principe van het politieke handelen geworden. De staat heeft ook hieruit de uiterste consequenties getrokken, zoals het bestaan van vele miljoenen staatslaven die al hun rechten verloren hebben, op onbetwistbare wijze aantooit.

Beide kanten, zowel de dictatuurstaat als de confessionele religio's, leggen zeer sterk de nadruk op de idee van de gemeenschap. Deze vormt het eigenlijke ideaal van het *communisme* en wordt het volk zo sterk opgedrongen, dat juist het tegenovergestelde van de gewenste invloed optreedt. Er ontstaat namelijk een wantouwen, dat de mensen van elkaar scheidt. Aan de andere kant treedt de niet minder benadrukte *kerk* als ideaal van de gemeenschap op. Waar deze kerk, zoals bij het protestantisme, nooit zwak is, compenseert de hoop op of het geloof in een 'gemeenschappelijke ervaring' het smartelijk gevoelde gemis aan samenhang. Zoals men gemakkelijk kan zien, is de 'gemeenschap' een onontbeerlijk hulpmiddel voor de organisatie van massa's. Daarom is zij een tweesnijdend zwaard. Zoals de oprecling van nullen nooit één tot uitkomst heeft, zo beantwoordt de waarde van een gemeenschap aan het geestelijke en morele gemiddelde van de individuen die hierin samengewar zijn. Daarom mag men niet hopen dat de gemeenschap een of andere invloed zal uitoefenen die boven de suggestie van het milieu uitgaat. Dit wil zeggen dat men niet op een werkelijke en fundamentele verandering van de individuen, noch in het goede noch in het kwade, mag hopen. Dergelij-

ke uitwerkingen kan men alleen maar van een persoonlijk gesprek van mens tot mens verwachten, maar niet van een communistische of christelijke massa-doop, die de innerlijke mens niet raakt. De gebeurtenissen uit onze eigen tijd tonen aan hoe oppervlakkig de invloed van de gemeenschapspropaganda is. Het gemeenschaps-deal rekent buiten de waard, dat wil zeggen het ziet de individuele mens, die uiteindelijk zijn eisen zal indienen, over het hoofd.

3 De houding van het Westen tegenover de religie

Tegenover de hiervoor beschreven ontwikkeling in de twintigste eeuw van de christelijke tijdrekening staat de westerse wereld nu met de efcnis van het Romeinse recht, de schar van de metafysisch gemotiveerde jadaeo-christelijke ethiek en het ideaal van de eeuwige rechten van de mens, en vraagt zich vol ongerustheid hardop of innerlijk af: hoe kan men deze ontwikkeling tot stilstand brengen of zelfs ongedaan maken? Dat men de sociale dictatuur als utopie aan de kaak stelt en haar economische principes als onverstendig beoordeelt is volkomen onbelangrijk en bovendien onjuist. Immers, enerzijds heeft het hierover oordelende Westen slechts zichzelf als partner in dit gesprek en worden zijn argumenten alleen maar aan deze kant van het ijzeten gordijn gehoord, terwijl men anderzijds alle mogelijke economische principes kan toepassen, als men de daardoor veroorzaakte offers op de koop toe wil nemen. Wanneer men drie miljoen boeren laat verhongeren of over een paar miljoen gratis werkkrachten beschikt, kan men alle mogelijke sociale en economische hervormingen doorvoeren. Een dergelijke staat hoeft geen sociale of economische crises te vrezten. Zolang de macht van de staat onaangeraast is, dat wil zeggen zolang er een goed gedisciplineerd en goed gevoed politielager bestaat, kan een dergelijke staatsvorm zijn bestaan gedurende een lange, niet nader te bepalen tijd handhaven en zijn macht zelfs in even onbepaalde mate vergroten. Hij kan, zonder rekening te houden met de zo sterk van het arbeidsloon afhankelijkke wereldmarkt, het aantal onbetaalde werkkrachten in eventredigheid met het geboortecovershot bijna naar eigen goeddunken verhogen en zo in staat blijven te concurreren. Een werkelijk gevaar kan hem voorlopig alleen maar van buitenaf bedreigen, namelijk door een militaire aanval. Dit risico wordt echter van jaar tot jaar kleiner. Ten eerste wordt het oorlogspotentieel van de dictatuurstaten voortdurend groter en bovendien kan het Westen zich niet veroorloven het latente Russische of Chinese nationalisme en chauvinisme door een aanval wakker te